

آشنایی با

فرمانها و رقمهای دوره قاجاریه

۲. اضافات، خط، علائم و نوشته‌های چاپی*

رضا فراستی

فرمانها و رقمها از جمله اسناد دیوانی دوره قاجاریه هستند و در تحقیقات تاریخی به عنوان منابع مهم در تحولات گذشته به شمار می‌آیند. به منظور شناخت اسناد مذکور، در شماره پیشین این فصلنامه مطالبی راجع به متن اسناد نوشته شد. اینک بخش دوم مقاله شامل اضافات (تحمیدیه، مهر، طغرا، توشیح و ثبت اسناد)، خط، علائم و نوشته‌های چاپی ارائه می‌شود.

۱. اضافات

در شماره پیشین (فصلنامه تاریخ معاصر، شماره ۱۱، زمستان ۱۳۷۸) ذکر شد که در دوره قاجاریه متن فرمانها و رقمها عموماً متشکل از سه قسمت مقدمه، موضوع و خاتمه بود و توضیح داده شد که در هر قسمت چگونه مطالب نوشته می‌شد. به طور کلی پس از آنکه یک فرمان یا رقم تحریر می‌شد، به صحنه (توشیح) شاه یا شاهزاده می‌رسید، بر آن تحمیدیه نوشته و طغرا می‌کشیدند، مهر سلطنتی به آن می‌افزودند و سپس مستوفیان آن سند را در دفاتر دیوانی ثبت می‌کردند.

۱-۱. تحمیدیه

تحمیدیه به معنای حمد و سپاس خداوند، عبارت یا کلمه‌ای بوده است که در ابتدای

---

* مطالب این قسمت با استفاده از اسناد مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران، بخش خطی کتابخانه ملی، بخش خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، و سازمان اسناد ملی ایران تهیه شده و بجاست که از همه همکاران و مسئولان مربوطه تشکر نمایم.

تعدادی از فرمانها و رقم‌ها و قبل از متن اصلی نوشته می‌شد.

تحمیدیه‌های به دست آمده از فرمانها عبارتند از: «بسم الله تعالی شأنه العزیز»، «بسم الله تعالی شأنه»، «بسم الله العزیز»، «هو الله تعالی»، «هو الله»، «هو». تحمیدیه فرمانها را با آب زر یا با جوهر مشک می‌نوشتند.

تحمیدیه رقمها را با جوهر مشک می‌نوشتند و آنچه که تاکنون به دست آمده عبارتند از: «هو»، «هو الله»، «هو الله تعالی شأنه»، «هو الله تعالی جل جلاله»، «هو الله تعالی شأنه العزیز»، «هو الله سبحانه تعالی»، «هو [در اصل]»، «هو الوالی».

در زیر تحمیدیه فرمانها و رقمها به تفکیک دوره‌های پادشاهان آورده شده است:

۱-۱-۱ در زمان آقامحمدخان برای فرمانها تحمیدیه «بسم الله تعالی شأنه»، «بسم الله تعالی شأنه العزیز»^۱ با جوهر مشک می‌نوشتند. از این دوره هیچ رقمی یافت نشد.

۱-۱-۲ در زمان فتحعلی شاه برای فرمانها تحمیدیه‌های «بسم الله تعالی شأنه» با جوهر مشک؛ «بسم الله شأنه العزیز»، «بسم الله تعالی شأنه العزیز»، «هو»، «بسم الله تعالی شأنه العزیز»^۲ با آب زر می‌نوشتند. برای رقمها تحمیدیه‌های «هو»، «هو الله تعالی شأنه»^۳ با جوهر مشک.

۱-۱-۳ در زمان محمدشاه برای فرمانها تحمیدیه «بسم الله تعالی شأنه العزیز» با آب زر و برای رقمها تحمیدیه‌های «هو»، «هو الله تعالی شأنه» با جوهر مشک می‌نوشتند.

۱-۱-۴ در زمان ناصرالدین شاه برای فرمانها تحمیدیه‌های «بسم الله تعالی شأنه العزیز» با آب زر؛ «هو الله تعالی»، «هو الله شأنه العزیز»، «هو الله تعالی شأنه»، «هو الله سبحانه و تعالی شأنه»، «هورز»، «هو» با جوهر مشک و برای رقمها تحمیدیه‌های «هو»، «هو الله تعالی»، «هو الله تعالی شأنه»، «هو الله تعالی جل جلاله»، «هو الله تعالی شأنه العزیز»، «هو المعز» با جوهر مشک می‌نوشتند.

۱-۱-۵ در زمان مظفرالدین شاه برای فرمانها تحمیدیه‌های «هو الله تعالی شأنه» با جوهر مشک؛ «بسم الله تعالی شأنه العزیز» با آب زر و برای رقمها تحمیدیه‌های «هو الله سبحانه و تعالی»، «هورز»، «هو [در اصل]» با جوهر مشک می‌نوشتند.

۱-۱-۶ در دوره محمدعلی شاه برای فرمانها و رقمها تحمیدیه‌ای به دست نیامد.

۱-۱-۷ در دوره احمدشاه برای فرمانهای عضدالملک تحمیدیه «هو الله» با جوهر مشک؛ برای فرمانهای ناصرالملک تحمیدیه‌های «هو [در اصل]»، «هو الله تعالی» با

۱. سند شماره ۸۶۷۰/۳ بخش خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران.

۲. سند شماره ۱۱/۱ بخش خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران.

۳. محمود کی، «چند فرمان تاریخی»، بردسپه‌های تاریخی، س ۵، ش ۵ (آذر و دی ۱۳۲۹): تصویر سند شماره ۲ بعد از صفحه ۱۶۶.

جوهر مشکى و برای فرمانهای خود احمدشاه تحمیدیه «هو» با جوهر مشکى می نوشتند. در رقمهای این دوره تحمیدیه ای ملاحظه نشد.

۲-۱. طغرا

پس از تحمیدیه نویسی، به سند طغری می کشیدند. در کتابهای مرجع طغرا چنین تعریف شده است: «در قدیم خطی بوده است منحنی که بر سر احکام ملوک می کشیده اند.»^۴

«واژه طغرا بیشتر و معمولاً به علامت و نشان مخصوص پادشاهان که بر نوشته های سلطانی و دیوانی به منظور تأیید و تأکید مطالب و مندرجات آنها اضافه می کرده اند، اطلاق شده است. در این حالت آن را به طرزی مخصوص و با خطوط منحنی و پیچیده به شکل تیر و کمان و بر بالای نامه ها و فرمانها می کشیده اند.»^۵

طغرای فرمانها

در فرمانهای دوره قاجاریه طغراهای گوناگون دستی و چاپی مشاهده شد که در زیر به آنها اشاره می شود.

۱-۲-۱- طغرای آقامحمدخان به صورت دستی و به سجع «حکیم جهانمطاع شد»، «فرمان والا شد»^۶ به رنگ مشکى بوده که در ابتدای سطر اول فرمانها کشیده می شده است.

۲-۲-۱- طغرای عمومی شاهان قاجاریه به صورت دستی به شکل تیر و کمان و به سجع «الملک لله تعالی حکم همیون^۷ شد» بوده که با آب زر در ابتدای سطر اول بعضی از فرمانها کشیده می شد. این رسم از دوره فتحعلی شاه آغاز شده بود و تا دوره محمدعلی شاه رواج داشته است.^۸ (شکل ۱)

۳-۲-۱- در وسط و بالای سطر اول تعدادی از فرمانها از دوره مظفرالدین شاه به بعد نوشته هایی ساده به سبک معمول به صورت چاپی و دستی مشاهده شد که اصطلاحاً به آنها نیز طغرا گفته می شود و به شرح زیر می باشند:

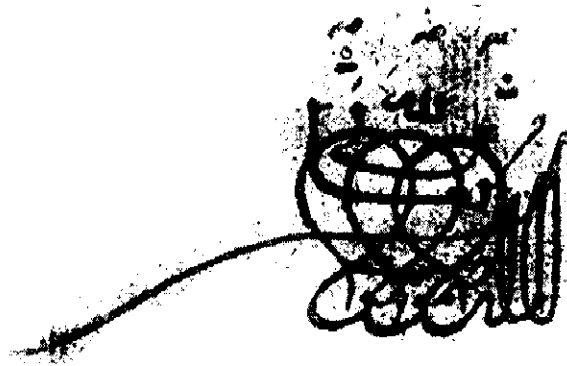
۴. علی اکبر دهخدا، لغت نامه، زیر نظر محمد معین و سید جعفر شهیدی. (تهران: دانشگاه تهران، مؤسسه لغت نامه دهخدا، ۱۳۷۳). ذیل کلمه طغرا.

۵. جهانگیر قائم مقامی، مقدمه ای بر شناخت اسناد تاریخی. تهران، انجمن آثار ملی، ۱۳۵۰، ص ۱۷۸.

۶. سند شماره ۸۶۷۰/۳ بخش خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران.

۷. لازم به توضیح است که کلمه همیون در اصل صغرا به همین شکل آمده است و همان همایون می باشد.

۸. نگارنده، فرمانی از احمدشاه قاجار را در یک مجموعه شخصی مشاهده کرد که چنین طغریایی داشت. بنابراین می توان گفت که طغرای مذکور تا دوره احمدشاه به فرمانها کشیده می شد.

شکل ۱- طغرای عمومی شاهان قاجاریه

۱-۳-۲-۱- طغرای چاپی مظفرالدین شاه به رنگ مشکی به این صورت بوده است:

بفضل و عنایت خداوند متعال

ما مظفرالدین شاه قاجار

شاهنشاه کل ممالک ایران

۱-۳-۲-۲- طغرای چاپی محمدعلی شاه به رنگ مشکی و به صورت زیر بوده است:^۹

بفضل و عنایت خداوند متعال

ما محمدعلی شاه قاجار

شاهنشاه کل ممالک ایران

۱-۳-۲-۳- در دوره احمدشاه طغراها به دو صورت دستی و چاپی دیده شد.

در دوره دو نایب السلطنه، طغراها دستی و با مرکب مشکی بوده و کاتب با کم یا زیاد

کردن کلمات شکلی را ترسیم می نموده است. در زیر نمونه‌ای از آنها آورده شده است:

بنام نامی

اعلیحضرت قویشوکت اقدس همیون شاهنشاهی سلطان احمدشاه

خداالله ملکه و سلطانه

خود احمدشاه دو طغرا داشته است:

طغرای دستی با مرکب مشکی به سجع:

ما سلطان احمدشاه قاجار

۹. سند شماره ۲۰۰۱ از مجموعه اسناد اعتلاءالملک، موجود در سازمان اسناد ملی ایران.

دو طغرای چاپی یکی به رنگ مشکی و به سجع:

بفضل و عنایت خداوند متعال

ما سلطان احمدشاه قاجار

شاهنشاه کل ممالک ایران

از نمونه طغرای چاپی فوق تنها یک نمونه دستی و با مرکب مشکی مشاهده شد.

طغرای چاپی دیگر احمدشاه به رنگ طلایی و به سجع:

بعون و تأییدات خداوند قادر متعال

ما اعلیحضرت سلطان احمدشاه قاجار

شاهنشاه کل ممالک محروسه ایران

طغرای رقمها

طغرای عمومی شاهزادگان قاجاریه «حکم والا شد» با مرکب مشکی و به صورت دستی بوده و در ابتدای سطر اول تعدادی از رقمها کشیده می شده است. این رسم تا زمان محمدعلی شاه دیده شد. به صورت نادر تعدادی طغرای دستی که با مرکب مشکی بر رقمها کشیده شده بود، یافت شد که عبارتند از: «فرمان والا شد»،^{۱۰} «حکم شد»،^{۱۱} «امر اقدس والا شد».

۳-۱. توشیح

«بدعتی که در دوره قاجاریه رسم گردید توشیح فرمانها و مکاتیب رسمی بود، به این معنی که پس از آنکه فرمان یا نامه نوشته می شد و مراحل مهرگذاری و طغراکشی انجام می گرفت، می باید آن را به توشیح پادشاه می رسانیدند و برای این منظور پادشاه به خط خود بر حاشیه نامه و یا فرمان می نوشت «صحیح است» و بدین گونه بر مندرجات آن نوشته صحه می گذاشت و این رسم است که بعدها رفته رفته به صورت امضا درآمد».^{۱۲}

۱-۳-۱- توشیح فرمانها

توشیح فرمانها در دوره قاجاریه از زمان محمدشاه آغاز شد و شاهان از این به بعد اغلب فرمانها را توشیح می کردند.

۱۰. محمودکی، تصویر سند شماره ۲ بعد از صفحه ۱۶۶.

۱۱. محمدعلی کریمزاده تبریزی، «چند فرمان تاریخی»، بررسیهای تاریخی، س ۶، ش ۱ (فروردین و اردیبهشت

۱۳۵۰): تصویر سند شماره ۳ بعد از صفحه ۱۸۶.

۱۲. جهانگیر قائم مقامی، ص ۲۲۰.

۱-۱-۳-۱- شکل توشیح

توشیح محمدشاه به صورت «هو صحیح است»، توشیح ناصرالدین شاه و مظفرالدین شاه ابتدا به صورت «صحیح است» و بعد به صورت خطوط پیچیده و شتابزده و قلم انداز و سپس به صورت امضا متداول شد. توشیح محمدعلی شاه و احمدشاه به صورت امضا بوده است. از احمدشاه دو نمونه امضا در فرمانها به دست آمد. دو نایب السلطنه احمدشاه با جمله «ملاحظه شد» فرمانها را توشیح می کردند.

در نبود احمدشاه در ایران، فرمانها به امضای محمدحسن میرزا ولیعهد و در نبود هر دو، به امضای حسینعلی میرزا اعتضادالسلطنه (برادر بزرگ احمدشاه) می رسیدند. محمدحسن میرزا و حسینعلی میرزا هر دو فرمانها را با ذکر عبارت «از طرف قرین الشرف مبارک ملوکانه روحنا فدا» امضا می کردند.

۱-۲-۳-۱- محل توشیح

محل توشیح در دوره محمدشاه به محاذات مهر سلطنتی؛ در دوره ناصرالدین شاه به محاذات مهر سلطنتی، انتهای سطر اول، سمت چپ زیر سطر اول؛ در دوره مظفرالدین شاه زیر سطر اول؛ در دوره محمدعلی شاه زیر سطر اول و حاشیه سمت راست پایین سند؛ در دوره احمدشاه زیر سطر اول بوده است.

۱-۳-۳-۱- جوهر توشیح

محمدشاه با جوهر مشکلی؛ ناصرالدین شاه با جوهرهای مشکلی، بنفش یا آبی؛ مظفرالدین شاه با جوهرهای مشکلی، بنفش، قرمز یا آبی؛ محمدعلی شاه با جوهرهای مشکلی، بنفش، آبی یا سبز؛ احمدشاه با جوهر مشکلی، آبی، بنفش یا قرمز؛ دو نایب السلطنه احمدشاه با جوهر مشکلی؛ محمدحسن میرزا و حسینعلی میرزا با جوهر آبی، مشکلی یا بنفش فرمانها را توشیح می کردند.

۱-۲-۳-۱- توشیح رقمها

شاهزادگان قاجاریه از دوره ناصرالدین شاه به بعد بعضی از رقمها را توشیح می کردند.

۱-۲-۳-۱- شکل توشیح

توشیح مظفرالدین میرزا ولیعهد با جمله «صحیح است» در انتهای سطر اول یا به صورت امضا زیر سطر اول؛ توشیح سایر شاهزادگان با جمله «ملاحظه شد» و یا «ملاحظه شد صحیح است» بوده است.

۱-۲-۲-۲- محل توشیح

محل توشیح رقمها در جاهای مختلف بوده است. سمت راست به محاذات مهر آنها و توشیح به صورت عمودی، سمت راست زیر سطر اول، سمت چپ زیر سطر اول، حاشیه سمت راست پایین سند، انتهای رقم.

۱-۲-۳-۳- جوهر توشیح

شاهزادگان از جوهر مشکى، بنفش یا آبی برای توشیح رقمها استفاده می‌کردند. توشیح از محمدعلی میرزا (قبل از سلطنت) با مداد قهوه‌ای و نیز از سلطان مسعود میرزا ظل‌السلطان با مداد آبی دیده شد.

۱-۴-۱- مهر

مهر کردن فرمانها از دیرباز در ایران معمول و شغل مهرداری از مشاغل محترم دربارها بوده است.^{۱۳}

در دوره قاجاریه اغلب فرمانها و رقمها مهر می‌شدند ولی محل، شکل، اجزا و رنگ جوهر مهرها متفاوت بوده است که در پی می‌آید:

۱-۴-۱-۱- مهرهای فرمانها

۱-۴-۱-۱-۱- محل مهر

مهر شاهان در بالا و وسط سطر اول فرمانها زده می‌شد.

۱-۴-۱-۲-۱- شکل مهرها

مهر آقامحمدخان چهارگوش؛ مهرهای فتحعلی شاه چهارگوش،^{۱۴} چهارگوش کلاهک‌دار، پنج گوش کلاهک‌دار^{۱۵}؛ مهرهای محمدشاه، ناصرالدین شاه، مظفرالدین شاه، محمدعلی شاه و احمدشاه چهارگوش کلاهک‌دار و مهرهای دو نایب‌السلطنه احمدشاه، چهارگوش بوده است.

۱-۴-۱-۳-۱- اجزای مهرها

مهرها معمولاً دارای دو یا سه جزء شامل توحیدیه، سجع اصلی و تاریخ حک بوده و این اجزا به صورت سفید رنگ نسبت به حاشیه اطراف خود مشاهده گردید.

۱۳. جهانگیر قائم‌مقامی، ص ۲۲۷.

۱۴. مصطفی افشار (بهاءالملک)، سفرنامه خسرومیرزا به پترزبورغ و تاریخ زندگى عباس میرزا نایب‌السلطنه. به کوشش محمد گلین. (تهران: انتشارات کتابخانه مستوفی، ۱۳۴۹)، ص ۴.

۱۵. دفتر ۴۰ شماره لیست ب (۲) از دفتر فرمانهای بخش خطی کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.

۱-۴-۱-۳-۱- توحیدیه که در محل کلاهک آمده عبارت بوده است از:

العزة لله، الملك لله، الملك لله تعالی، هو، هو العلی، هو العلی الغالب، الملك لله سلطان صاحبقران، هو الملك لله خلدالله ملكه، هو الله، هو العزیز الملك لله.

۱-۴-۱-۳-۲- سجع مهرها به صورت شعر، نام شاه به تنهایی، نام با لقب دیده شد.

۱-۴-۱-۳-۳- تاریخ حک مهر یا در داخل نوشته‌ها و یا در انتهای مهر آمده است.

۱-۴-۱-۴-۱- رنگ جوهر مهرها

اغلب از جوهر مشکلی برای مهر کردن فرمان‌ها استفاده می‌شده اما نمونه‌های استثنایی به رنگ بنفش از ناصرالدین شاه، مظفرالدین شاه، محمدعلی شاه و احمدشاه مشاهده شد.

۱-۴-۱-۲- مهرهای رقمها

۱-۴-۱-۲-۱- محل مهرها

مهرهای شاهزادگان در ابتدای سطر اول در سمت راست و قبل از شروع متن زده می‌شد. تنها در یک مورد مهر محمدحسن میرزا ولیعهد در پایان سند ملاحظه شد.

۱-۴-۱-۲-۲- شکل مهرها

شکل مهرها به صورت چهارگوش، بیضی (بادامی) و یک مورد چهارگوش کلاهکدار بوده است.

۱-۴-۱-۲-۳- اجزای مهرها

مهرها شامل دو یا سه جزء توحیدیه، سجع اصلی و تاریخ حک بوده و این اجزا به صورت سفید رنگ به نسبت به حاشیه اطراف خود مشاهده گردید.

۱-۴-۱-۲-۳-۱- توحیدیه که عبارت بوده است از: العزة لله، هو، الملك لله، هو المعز، هو العزیز، هو القادر.

۱-۴-۱-۲-۳-۲- سجع مهرها به صورت شعر، نام به تنهایی، عنوان (مثل ولیعهد) یا لقب بوده است.

۱-۴-۱-۲-۳-۳- تاریخ حک یا در داخل نوشته‌ها و یا در انتهای مهر ملاحظه شد.

تاریخ حک عموماً بیانگر انتصاب به حکومت یا سمت و یا دریافت لقبی بوده است.

۱-۴-۱-۲-۴-۱- رنگ جوهر مهرها

غالباً از جوهر مشکلی برای مهر کردن رقم‌ها استفاده می‌شده، اما رقم‌های به دست آمده از دوره احمدشاه با جوهر بنفش مهر شده بودند.

۵-۱. ثبت اسناد

همان‌گونه که ذکر شد، یک فرمان یا رقم پس از تحمیدیه‌نویسی، طغراکشی و توشیح، مهر سلطنتی به آن زده می‌شد و به ثبت دفاتر دیوانی می‌رسید. در زیر موضوع ثبت فرمانها عیناً از مجله راهنمای کتاب نقل می‌شود:

... ثبت فرامین دارای دو مرحله بود:

مرحله اول وقتی بود که مستوفی یا برات‌نویس، فرمان یا براتی را صادر می‌کرد و پیش‌نویس نزد خود مستوفی می‌ماند و یک رونوشت هم در دفتر وزیر ضبط می‌شد. فرمان یا برات را بدو مستوفی سپس وزیر و صدراعظم مهر می‌کردند و شاه صحنه می‌گذاشت.

مرحله دوم وقتی بوده که فرمان یا برات به صحنه شاه رسیده بود و صاحب آن، فرمان یا برات را به یکی از عزب‌دفتران تسلیم می‌کرد که به ثبت دوم برساند.

عزب دفتر رونوشتهایی از فرمان یا برات تهیه می‌کرد و به هر یک از مستوفیانی که اختیار داشتند فرمان یا برات را مهر کنند یک نسخه می‌داد و پس از اتمام کار از صاحب فرمان یا برات حق‌الزحمه می‌گرفت.

ثبت دوم اصطلاح مخصوصی داشت که می‌گفتند که فرمان باید دفتری بشود یعنی عده‌ای از مستوفیان هم آن را مهر و ثبت بکنند.^{۱۶}

۲. خط

از قرن هفتم هجری به بعد متناوباً سه خط ایرانی به نامهای تعلیق، نستعلیق و شکسته نستعلیق در کشور به وجود آمد.

۱. خط تعلیق: آغاز آن قرن هفتم و رواج و تداول آن قرن هشتم است. این خط در آغاز برای تحریر کتابها و نوشتن نامه‌ها (خط تحریری) به کار می‌رفت.

ایرانیان در طی دو قرن هفتم و هشتم به علت کثرت کتابت در دربارها و دیوانها نیاز به تندنویسی داشتند، از این رو با ترکیب دو قلم رقاع و توقیع و شکل خط تعلیق خود، خط دیگری وضع کردند که با وجود بیچیدگی و دشواری قرانت چون پیوستگی حروف و کلمات در آن مجاز بود، برای نوشتن مراسلات و مخصوصاً سرعت کتابت مناسب می‌نمود و این خط، شکسته تعلیق بود که آن را به سهو تعلیق خوانده‌اند.

دوران رونق و رواج این خط در ایران از آغاز پیدایش تا اوایل قرن دهم بوده است و از آن پس تا قرن سیزدهم به مقدار کمتر نیز نوشته می‌شد.^{۱۷}

۱۶. احمد متین‌دفتری، «اسناد دیوانی عهد قاجاره»، راهنمای کتاب، ص ۹، ش ۱ (اردیبهشت ۱۳۴۵)، ص ۳۱.

۱۷. حبیب‌الله فضائلی، «اطلس خط: تحقیق در خطوط اسلامی»، (اصفهان: انجمن آثار ملی، ۱۳۵۰)، ص ۴۰۴.

این خط تا اوایل دوره مظفرالدین شاه در اسناد مشاهده شد. شکل (۲)

۲. خط نستعلیق (نسختعلیق): پس از توسعه و انتشار خط تعلیق، ایرانیان به دنبال خطی بودند که نه کندنویسی نسخ و نه نواقص تعلیق را داشته باشد، از این رو در نیمه دوم قرن هشتم هجری خط نستعلیق خودنمایی نمود.^{۱۸}

۳. خط شکسته نستعلیق: این خط را شکسته نیز می‌گویند. پیدایش آن در اوایل قرن یازدهم است.^{۱۹} با این خط به خوبی تندنویسی امکان داشت و بالتیجه مورد قبول دیوانیان و دفترنویسان قرار گرفت و رفته رفته خط رسمی دستگاههای دولتی برای نوشته‌های دیوانی گردید.^{۲۰}

از آنجایی که در اسناد خط سیاق مشاهده شد، توضیح کوتاهی راجع به آن داده می‌شود.

خط سیاق: نوعی از خط که بدان اهل دفتر دیوان، اعداد و مقادیر و اوزان را نویسند.^{۲۱} گرفتن ارقام هندی سهولت خوبی در تمدن اسلامی احداث نمود و آن را در ادب عربی و فارسی و ترکی به کار می‌بردند و علاوه بر آن اعداد دیگری تاکنون در السنه اسلامیست که سیاق نامیده می‌شود و اعداد نقدی و جنسی را در آن علامات می‌نوشتند. علامات حساب سیاق مخفف کلمات عربی است که به تدریج شکل علامات طوری تغییر کرده که درست کلمات از آنها بیرون می‌آید.^{۲۲}

قبل از بررسی خط فرمانها و رقمهای دوره قاجاریه، ذکر نکات زیر ضروری است:

۱. فاصله سطرها عموماً نابرابر و به ترتیب از خط اول تا آخر، فاصله سطرها کم می‌شود. فاصله سطرهای فرمانهای چاپی دوره احمدشاه برابر بوده است.
  ۲. انتهای هر سطر رو به بالا متمایل است گاهی مقدار آن زیاد و گاهی مقدار آن کم است. در فرمانهای چاپی دوره احمدشاه تنها حرف آخر کلمه انتهایی در بالای سطر قرار می‌گرفته است.
  ۳. از خط سیاق برای فرمانها و رقمهایی که جنبه مالی داشته استفاده می‌شده است. فقط در رقمهای شاهزادگان احمدشاه، سیاق یافت نشد.
- اینک خط فرمانها و رقمها در دوران شاهان مختلف قاجار مورد بررسی قرار می‌گیرد.

۱۸. همان، ص ۲۴۴.

۱۹. همان، ص ۶۱۰.

۲۰. جهانگیر قائم مقامی، ص ۳۲۸.

۲۱. علی اکبر دهخدا، لغت‌نامه، زیر نظر محمد معین و سیدجعفر شهیدی. (تهران: دانشگاه تهران، مؤسسه لغت‌نامه، ۱۳۷۳). ذیل کلمه سیاق.

۲۲. محمدعلی داعی‌الاسلام. فرهنگ نظام فارسی به فارسی با ریشه‌شناسی و تلفظ واژه‌ها به خط اوستایی. (تهران: دانش، ۱۳۶۲). ج ۱ ص ۵۰ دیباچه.

فرمان
شاهنشاهی
قاجاریه
در
تعمیر
و
توسعه
کشور

شکل ۲ - رقم فرمان فرما به خط نستعلیق

۴-۱-۱- فرمانها را با سه نوع خط شکسته، نستعلیق و تعلیق می‌نوشتند. خط غالب، شکسته بوده است.

۴-۱-۲- حداقل فرمان سه سطر و حداکثر ۲۷ سطر بوده است.

۴-۲- رقمها

۴-۲-۱- رقمها را با دو نوع خط شکسته و نستعلیق می‌نوشتند. خط غالب، شکسته بوده است.

۴-۲-۲- حداقل رقم چهار سطر و حداکثر ۱۸ سطر مشاهده شد.

۵. دوره مظفرالدین شاه

۵-۱. فرمانها

۵-۱-۱- فرمانها را با سه نوع خط شکسته، نستعلیق و تعلیق می‌نوشتند. خط غالب، شکسته بوده است.

۵-۱-۱- حداقل فرمان سه سطر و حداکثر ۱۶ سطر مشاهده شد.

۵-۲. رقمها

۵-۲-۱- رقمها را با دو نوع خط شکسته و تعلیق می‌نوشتند. خط غالب، شکسته بوده است.

۵-۲-۲- حداقل رقم سه سطر و حداکثر ۱۱ سطر مشاهده شد.

۶. دوره محمدعلی شاه

۶-۱. فرمانها

۶-۱-۱- فرمانها را با دو نوع خط شکسته و نستعلیق می‌نوشتند. با توجه به اسناد به دست آمده نمی‌توان گفت که خط غالب در این دوره کدام یک از دو خط مذکور بوده است.

۶-۱-۲- حداقل فرمان سه سطر و حداکثر ۲۰ سطر مشاهده شد.

۶-۲. رقمها

۶-۲-۱- تنها یک رقم به دست آمد که خط آن شکسته بود و پنج سطر داشت.

۷. دوره احمدشاه

۷-۱. فرمانها

۷-۱-۱- فرمانهای احمدشاه به دو دسته تقسیم می‌شوند. دسته اول آنهایی که تماماً خطی بوده است و دسته دوم آنهایی که بخشی از متن به صورت کلیشه چاپ شده و جاهای خالی به صورت دستی نوشته می‌شده است. در هر صورت در دوره احمدشاه فرمانها را با دو نوع

خط شکسته و نستعلیق می‌نوشتند. خط غالب و خط نمونه‌های چایی، نستعلیق بوده است.

۷-۱-۲- حداقل فرمان سه سطر و حداکثر هشت سطر مشاهده شد.

۲-۷. رقمها

- ۱-۲-۷. رقمها را با خط شکسته می نوشتند.
 ۲-۲-۷. حداقل رقم سه سطر و حداکثر ۱۱ سطر مشاهده شد.

۳. علائم و نوشته‌های چاپی

نخستین چاپخانه در تهران در سال ۱۲۳۹ قمری دایر شد. صنعت چاپ در عهد ناصرالدین شاه رواج بیشتر یافت.^{۲۵} اولین نشانه‌های چاپی در فرمانها و رقمها در دوره ناصرالدین شاه به دست آمد. در زیر اطلاعات به دست آمده در دوره هر یک از پادشاهان ذکر می شود:

۱. دوره ناصرالدین شاه

۱-۱- فرمانها

در فاصله زمانی سالهای ۱۲۷۷ تا ۱۲۹۱ قمری در گوشه سمت راست بالای تعدادی از فرمانها نقشهای چاپی، مرکب از تاج، شیر و خورشید، فرشته و سرگس دان دارای نوشته و یا بدون نوشته به دست آمد (شکل ۳) و نمونه‌ها عبارتند از:

- ۱-۱-۱. نقش چاپی بدون نوشته که به صورت دستی مطالبی در آن نوشته شده است.
 ۱-۱-۲. نقش چاپی با رقم «هو الملک لله فرمان همیون ۱۲۷۷»
 ۱-۱-۳. نقش چاپی با رقم «الملک لله فرمان نشان ۱۲۷۸»
 ۱-۱-۴. نقش چاپی با رقم «الملک لله ملفوفه فرمان همیون ۱۲۷۸»
 ۱-۱-۵. نقش چاپی با رقم «هو الله فرمان منصب ۱۲۷۸»
 ۱-۱-۶. نقش چاپی با رقم «هو الملک لله فرمان همیون ۱۲۸۰»
 ۱-۱-۷. نقش چاپی با رقم «الملک لله ملفوفه فرمان همیون ۱۲۸۱»
 ۱-۱-۸. نقش چاپی با رقم «هو الملک لله فرمان همیون ۱۲۸۱»
 ۱-۱-۹. نقش چاپی با رقم «هو الملک لله فرمان همیون ۱۲۸۲»
 ۱-۱-۱۰. نقش چاپی با رقم «هو الله تعالی فرمان منصب سنه ۱۲۸۲»
 ۱-۱-۱۱. نقش چاپی با رقم «هو الله فرمان منصب ۱۲۸۲»
 ۱-۱-۱۲. نقش چاپی با رقم «الملک لله ملفوفه فرمان همیون ۱۲۸۴»
 ۱-۱-۱۳. نقش چاپی با رقم «هو الملک لله ملفوفه فرمان همیون ۱۲۸۴»

۲۵. ایرانشهر. (تهران: کمیسیون ملی یونسکو در ایران، ۱۳۴۲)، ج ۱، ص ۷۴۵.

- ۱-۱۴-۱- نقش چاپی با رقم «هو الملک لله فرمان لقب ۱۲۸۴»
 ۱-۱۵-۱- نقش چاپی با رقم «هو الملک لله فرمان همیون ۱۲۸۵»
 ۱-۱۶-۱- نقش چاپی با رقم «الملک لله ملفوفه فرمان همیون ۱۲۸۶»
 ۱-۱۷-۱- نقش چاپی با رقم «۱۲۸۷»
 ۱-۱۸-۱- نقش چاپی با رقم «هو الملک لله فرمان همیون ۱۲۸۷»
 ۱-۱۹-۱- نقش چاپی با رقم «دستخط مبارک سنه ۱۲۸۹»
 ۱-۲۰-۱- نقش چاپی با رقم «هو الملک لله ۱۲۸۹»
 ۱-۲۱-۱- نقش چاپی با رقم «هو الملک لله فرمان همیون سنه ۱۲۸۹»
 ۱-۲۲-۱- نقش چاپی با رقم «هو الملک لله فرمان همیون ۱۲۹۰»
 ۱-۲۳-۱- نقش چاپی با رقم «هو الملک لله فرمان همیون فی شهر شوال ۱۲۹۰»^{۲۶}

۲-۱- رقمها

تنها در یک مورد بر روی یکی از رقمهای مظفرالدین میرزا ولیعهد، نقش چاپی شیر و خورشید و سجع «ملفوفه رقم مبارک» به دست آمد.

۲. دوره مظفرالدین شاه

۱-۲- فرمانها

فرمان چاپی به صورت زیر که در موقع صدور جاهای خالی نوشته می‌شد.^{۲۷}

بفضل و عنایت خداوند متعال

ما مظفرالدین شاه قاجار

شاهنشاه کل ممالک ایران

محض بروز مراجع مخصوصه خودمان دربارہ

تبعه دولت مشارالیه را باعطای یک قطعه نشان شیر و خورشید از درجه
 قرین افتخار فرموده و مقرر میفرمائیم که وزارت امور خارجه امضا و اتمام
 اینفرمان مبارک و رسانیدن علانم نشان مزبور را برحسب دستخط همیونی از تاریخ شهر
 سنه در عهده شناسند شهر

۲-۲- رقمها

در گوشه سمت راست بالای یکی از رقمهای کامران میرزا نایب السلطنه مطلب چاپی زیر آمده

است:

۲۶. جهانگیر قائم مقامی، ص ۲۱۸.

۲۷. جهانگیر قائم مقامی این گونه فرمانها را سفید مهر می‌گوید، ص ۳۰۴.

تاج
شیر و خورشید
وزارت جلیله جنگ
نمره
بتاریخ شهر سنه

۳. دوره محمدعلی شاه

۱-۳ فرمانها

۱-۱-۳ مهر چایی دایره با نقش تاج و شیر و خورشید و به سجج
السلطان بن السلطان بن السلطان بن السلطان محمدعلی شاهنشاه قاجار
۱۳۲۴

۲-۱-۳ فرمان چایی زیر که در موقع صدور جاهای خالی نوشته می شد: ۲۸

۲-۳ رقمها

در تنها رقم به دست آمده از این دوره، مطلب چایی ملاحظه نشد.

۴. دوره احمدشاه

۱-۴ فرمانها

۱-۱-۴ نمونه دارای طغرای چایی زیر:

بفضل و عنایت خداوند متعال

ما سلطان احمدشاه قاجار

شاهنشاه کل ممالک ایران

بفضل و عنایت خداوند متعال

ما محمدعلی شاه قاجار

شاهنشاه کل ممالک ایران

محض بروز مراحم مخصوصه خودمان درباره

تبعه دولت مشارالیه راباعطای یک قطعه نشان شیر و خورشید از درجه قبرین
افتخار فرموده و مقرر می فرمائیم که وزارت امور خارجه امضا و اتمام این فرمان مبارک و رسانیدن

علائم نشان مزبور را برحسب دستخط همیونی از تاریخ شهر
عده شناسند شهر نیل ۱۳۲

۴-۱-۲- نمونه دارای طغرا و متن چایی زیر:

بفضل و عنایت خداوند متعال

ما سلطان احمدشاه قاجار

شاهنشاه کل ممالک ایران

نظر بیاس خدمت و مراتب لیاقت که از

معروض افتاده

رئیس الوزرا

بتصویب جناب اشرف

مشارالیه را قرین افتخار فرمودیم بتاريخ برج نیل یکهزار و سیصد و

نمونه فوق در اسناد فاصله زمانی سالهای ۱۳۳۷ تا ۱۳۴۲ قمری مشاهده شد.

۴-۱-۳- دو نمونه دارای دو نوع تاج شکل (۴) و شکل (۵)، برگ زیتون و طغرای

چایی مجموعاً طلایی رنگ و متن چایی زیر:

بعون و تأییدات خداوند قادر متعال

ما اعلیحضرت سلطان احمدشاه قاجار

شاهنشاه کل ممالک محروسه ایران

نظر بیاس خدمت و مراتب لیاقت که از

معروض افتاده است بتصویب

جناب اشرف رئیس الوزرا وزیر معارف و اوقاف و صنایع مستظرفه

معزی الیه را قرین افتخار فرمودیم بتاريخ برج نیل یکهزار و

نمونه فوق در اسناد فاصله زمانی سالهای ۱۳۳۷ تا ۱۳۴۱ قمری مشاهده شد.

طبق اسناد موجود متن مذکور برای وزارتخانه‌های مختلف بوده است و بستگی به

وزارتخانه مربوطه جای نام وزیر خالی بوده و عنوان او به صورت چایی کلیشه شده مثل:

وزیر جنگ وزیر معارف و اوقاف و صنایع مستظرفه

گاهی رئیس الوزرا همزمان عهده دار وزارتخانه دیگری نیز بوده است. در این صورت فرمانهای

چایی فوق به کار می رفت و عنوان همزمانی رئیس الوزرا با خط نوشته می شد مثل:

... رئیس الوزرا و وزیر داخله و بموجب این فرمان جهان مطاع

معزی الیه را...

۴-۱-۴- نمونه شکل (۶) دارای سربرگ چایی به رنگ طلایی به سجع:

طهران

سلطان احمدشاه

شهر

۱۳۳

۴-۱-۵. نمونه شکل (۷) دارای سربرگ چاپی به رنگ طلایی یا مشکی به سجع:

سلطان احمد شاه قاجار

۱۳۳۳

۴-۱-۶. سربرگ چاپی با دو شیر به رنگ طلایی یا آبی یا سبز شکل (۸)

۲-۴. رقمها

در رقمهای محمد حسن میرزا ولیعهد علانم چاپی زیر مشاهده شد:

۴-۲-۱. سربرگ چاپی به رنگ آبی به صورت زیر:

نمره دایره مرکزی و اطراف

تاج

نمره کل

شیر و خورشید

ضمیمه

کابینه مخصوص ولایت عهد

۱۳۳

مورخه

۴-۲-۲. سربرگ چاپی به رنگ طلایی به صورت زیر:

تاج

شیر و خورشید

ولایت عهد

در رقمهای علی نقی میرزا رکن الدوله علانم چاپی زیر مشاهده شد:

۴-۲-۳. سربرگ چاپی به رنگ مشکی به صورت زیر:

تاج

شیر و خورشید

ایالت کبرای خراسان و سیستان

نمره

شهر

مورخه

۴-۲-۴. سربرگ چاپی به رنگ مشکی به صورت زیر:

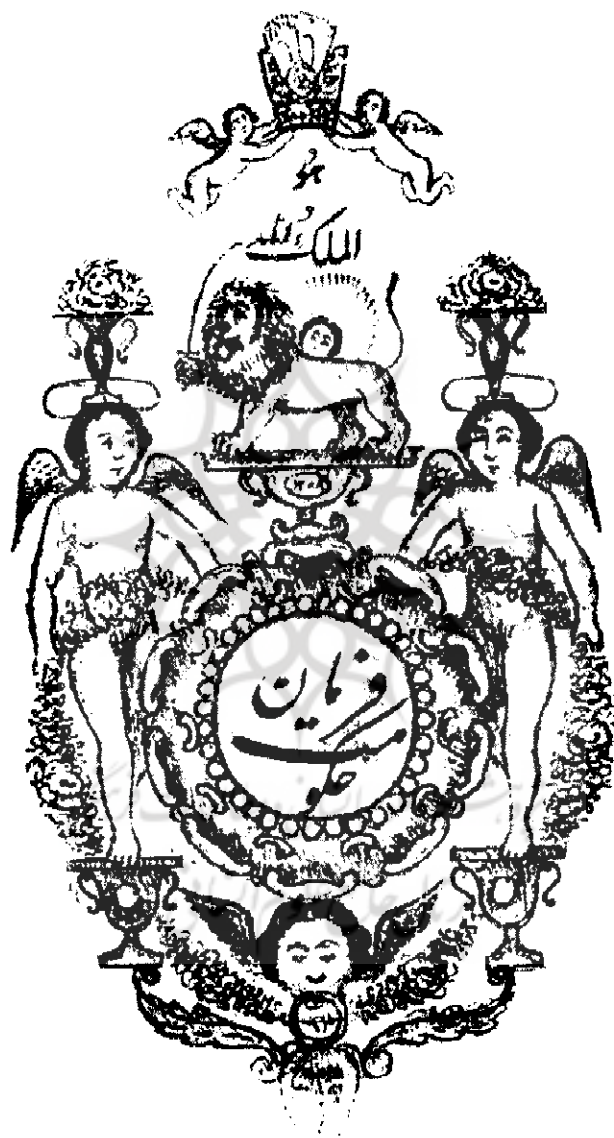
تاج

شیر و خورشید

ایالت خراسان و سیستان

مورخه

نمره

شکل ۳- نقش چاپی شامل تاج، شیر و خورشید، فرشته و نرگس‌دان

نظر آید که در وقت شریعت که در کتب خود بر او نوشته

شیرین

مردم و شهود داده شد و در روز چه از این کتاب

۱۳۳۷

مدرسه مبارک قرین مهاباد و دختر زوردم محمد میر

شکل ۷. سربرگ چاپی احمدشاه

پوشگاه علم از انان و مطالعات فرهنگی
نظر برکت خصوص بوجه اول و کتاب
پرتال جامع علوم از انان

بسم الله الرحمن الرحیم

سید سبطی محمد زوردم محمد میر

شکل ۸. سربرگ چاپی احمدشاه

نتیجه

۱. همه اسناد دارای تحمیدیه، مهر، طغرا و توشیح نبودند.
۲. تا دوره ناصرالدین شاه رنگ جوهر مهرها مشکلی و از آن به بعد مشکلی یا بنفش بوده است.
۳. مهر شاهان در بالای سطر اول فرمانها و مهر ولیعهد و سایر شاهزادگان در سمت راست رقمها در ابتدای سطر اول زده می‌شد.
۴. توشیح که از دوره محمدشاه آغاز شده رنگ جوهر آن مشکلی و از دوره ناصرالدین شاه به بعد به رنگهای مشکلی، بنفش، آبی، قرمز و سبز بوده است.
۵. شاهان خود فرمانها را توشیح می‌کردند. اما در دوره احمدشاه، در نبود شاه، ولیعهد و در نبود هر دو، حسینعلی میرزا قاجار برادر بزرگ احمدشاه، فرمانها را از طرف امضا می‌کردند.
۶. طغرای دستی «الملک لله تعالی حکم همیون شد» از دوره فتحعلی شاه به بعد وجود داشته است.
۷. طغرای چاپی از دوره مظفرالدین شاه آغاز و تا انتهای حکومت قاجار به بوده است.
۸. با توجه به تکرار القاب در دوره قاجاریه، برای تشخیص رقمهای شاهزادگان باید به تاریخ تولد و فوت آنها دقت نمود.
۹. از خطهای شکسته، نستعلیق، تعلیق و سیاق در نوشتن اسناد استفاده می‌شد. در آغاز، خط غالب شکسته و در انتها نستعلیق بوده است.
۱۰. علائم و نشانه‌های چاپی از اواسط دوره ناصرالدین شاه آغاز شده و بعد از آن ادامه داشته است.